

พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์: ปัจจัยสี่ BUDDHIST CREATIVE INNOVATION: FOUR REQUISITES

พระครูปริยัติกิจวรวัฒน์

เจ้าคณะอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย

หลักสูตรครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธบริหารการศึกษา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.วิทยาเขตขอนแก่น

Phrakru Pariyattikitworawat

District Administrative Monk

Doctor of Education Program in Buddhist Educational Administration

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding Author E-mail: OPPOhontak5513@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายในการนำเสนอเกี่ยวพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ของพระพุทธเจ้าที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงความคิด ได้เป็นตัวอย่างการปฏิบัติ หรือสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ ที่เกิดจากการสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ คิดและประยุกต์ใช้ความรู้ให้เกิดประโยชน์สอดคล้องตามสถานการณ์ในสมัยพุทธกาล เช่น พุทธนวัตกรรมเกี่ยวกับการบริหาร การจัดการเรียนการสอน การรักษาระเบียบวินัย ในบทความนี้จะนำเสนอเฉพาะพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ด้านปัจจัยสี่ ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม (จีวร) อาหาร (ปิ่นดาต) ที่อยู่อาศัย (เสนาสนะ) และยารักษาโรค การรักษาสุขภาพ (คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร) ในแต่ละปัจจัยสี่ จะชี้ให้เห็นพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ เช่น เครื่องนุ่งห่ม (การตัดเย็บจีวร) ทรงแสดงแนวคิดเพียงสั้น ๆ แก่พระอานนท์ มีกระบวนการประดิษฐ์คิดค้น มีการพัฒนา และมีการนำไปสู่การปฏิบัติ ซึ่งเป็นการสร้างองค์ความรู้ใหม่และประยุกต์ใช้ความรู้ใหม่ให้เกิดประโยชน์สอดคล้องกับสถานการณ์ในขณะนั้นกล่าวคือ ได้มีการตัดเย็บจีวรต่อกันให้มีลักษณะคล้ายผืนนา ได้สิ่งประดิษฐ์ใหม่ ผลประโยชน์ที่ได้คือ พระภิกษุไม่ได้รับความเดือดร้อนจากผ้าจีวรถูกโจรกรรม มีเครื่องนุ่งห่มตามพุทธบัญญัติและใช้เป็นแบบอย่างมาจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ: พุทธ; นวัตกรรม; สร้างสรรค์; ปัจจัยสี่

Abstract

The objective of the article was to demonstrate the Buddha's innovative creativity on what was accepted as a practical example or an innovation that was derived from the creation of new knowledge, and thinking and implementation of the knowledge in accordance with the situations in the Buddha's time. There were several samples on Buddhist innovations on administration, learning management, and disciplinarity. In the article, it was clearly said about a creative innovation of four requisites for monks; clothing or three robes (Civara in Pali), food or alms food (Pindapata in Pali), abiding (Senasana in Pali), and medicine

(Gilanabhesajja in Pali). Each of them reflected the Buddha's innovative creativity. In terms of clothing, for instance, the Buddha gave Venerable Ananda only a hint, but the existing three robes for monks were under the processes of invention, design, development and implementation. As regards, new knowledge was created and utilized in line with the existing situation. That was, three robes for Buddhist monks were cut in pieces and sew together like the formation of Magadha farmers' fields. Therefore, a Magadha-field-designed robe became a new invention, of which the most significant advantage was that such a robe was no longer stolen, and Buddhist monks could dress themselves in so-called three robes without any worries. Nevertheless, they become clothes for Buddhist monks, allowed by the Buddha, until now.

Keywords: Buddhism; Innovation; Creativity; Four Requisites;

บทนำ

ในช่วงสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคไวรัสโควิด 19 และสถานการณ์ของโลกในศตวรรษที่ 21 มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (Mega Train) ทำให้เกิดนวัตกรรมหรือการแก้ปัญหาที่มีลักษณะต่างๆ กันขึ้น ในหลากหลายรูปแบบ มีผลกระทบต่อการและพลเมืองโลก เช่น ความผันผวนทางเศรษฐกิจ การเข้าสู่สังคมผู้สูงวัยของโลก การเปลี่ยนแปลงทั้งทางเทคโนโลยีและนวัตกรรม การปรวนแปรของสภาพภูมิอากาศ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อาหาร ที่อยู่อาศัย และสุขภาพ มีแนวโน้มเกิดความรุนแรงมากขึ้นและส่งผลกระทบอื่น ๆ อีกมากมาย การปรับแนวความคิดเพื่อความอยู่รอด เพื่อให้เห็นถึงโอกาสและแรงบันดาลใจในการคิดค้นสิ่งใหม่ เพื่อตอบโจทย์การดำรงชีพที่เปลี่ยนไป โดยเฉพาะสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเครื่องอาศัยของบรรพชิตหรือปัจจัยสี่ที่จำเป็นของสรรพสิ่งที่มีชีวิต ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม (จีวร) อาหาร (บิณฑบาต) ที่อยู่อาศัย (เสนาสนะ) ยารักษาโรคหรือสุขภาพ (คิลานเภสัช) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีแนวคิดเชิงนวัตกรรมสร้างสรรค์ หรือพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ด้านการบริโภคต้องพิจารณาให้ถูกต้องตรงตามวัตถุประสงค์ให้ได้รับประโยชน์สูงสุด เช่น เครื่องนุ่งห่มก็ใช้สอยเพื่อปกปิดร่างกาย อาหารเพื่อยังอัตภาพภาพร่างกายให้ดำรงอยู่ได้ ที่อยู่อาศัยเพื่อบำบัดความหนาว ความร้อน และป้องกันภัยอันตราย และยารักษาโรคก็ใช้เพื่อบำบัดอาพาธต่าง ๆ ให้เกิดความสมดุลแห่งชีวิต (สมตาสีวิตา) มุ่งให้เกิดประโยชน์สุขในปัจจุบันสูงสุด (ทิฐุธัมมิกัตถประโยชน์) แนวคิดเชิงนวัตกรรมสร้างสรรค์ของพระพุทธองค์มีหลายด้าน เมื่อวิเคราะห์ตามกระบวนการนวัตกรรมสร้างสรรค์แล้วจะพบว่า มีกระบวนการประดิษฐ์คิดค้น มีการพัฒนา และมีการนำไปสู่การปฏิบัติ เกิดการสร้างองค์ความรู้ใหม่ เกิดอรรถประโยชน์ต่อชุมชน สังคม อย่างยั่งยืน สำหรับบทความนี้จะนำเสนอเฉพาะพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์การบริโภคปัจจัย 4 เพื่อแสดงถึงประโยชน์สุขที่มั่นคงและยั่งยืนที่ส่งต่อจากสมัยพุทธกาลตราบปัจจุบันสมัย

แนวคิดเกี่ยวกับพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์

พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ เป็นความคิดสร้างสรรค์ของพระพุทธเจ้า (Buddhist creative) ที่เป็นปัจจัยให้เกิดนวัตกรรม (Innovation) เป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อทุกองค์กร เพราะจะสามารถแปลงความคิดสร้างสรรค์นั้นไปเป็นนวัตกรรมได้ กล่าวคือ ความคิดสร้างสรรค์เป็นปัจจัยให้เกิดนวัตกรรม เช่น พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ของพระพุทธเจ้า ได้รับการสถาปนาให้พระองค์ทรงเป็นบรมครูที่ประเสริฐของมนุษย์และเทวดา ดังที่ปรากฏในภาษาบาลีว่า “สตถาเทวมานุสสาณ” แปลว่า พระศาสดาเป็นครูผู้สอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นสารถิ ฝึกคนได้ไม่มีใครยิ่งกว่า พระนามนี้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายเคารพบูชา และยกย่องพระองค์ในฐานะทรงเป็นครูสอนที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ทรงสอนหลักการเรียนรู้ตามแนวทางที่พระพุทธองค์ได้ศึกษาเรียนรู้ด้วยพระองค์เอง จนได้ตรัสรู้คือรู้ความจริงที่ประเสริฐซึ่งเรียกว่า รู้ริยสัจ 4 ได้แก่การรู้ความจริงเรื่องทุกข์ รู้สาเหตุทำให้เกิดทุกข์ หรือปัญหา รู้วิธีการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ และรู้แนวทางปฏิบัติให้พ้นทุกข์ เพื่อพัฒนาตนให้เข้าใจ เข้าถึงความจริงของชีวิต ซึ่งถือเป็นพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลก สามารถนำความคิดสร้างสรรค์ของพระองค์ไปพัฒนาให้เกิดนวัตกรรมได้จริงอีกหลายด้านและอย่างกว้างขวาง เช่น กระบวนการแก้ปัญหา กระบวนการเรียนการสอนแบบอริยสัจ 4 กระบวนการเรียนการสอนแบบไตรสิกขา กระบวนการเรียนการสอนแบบใช้ปัญหาเป็นฐาน กระบวนการสืบสาวหาเหตุปัจจัย กระบวนการดำรงชีวิตตามมรรคมืองค์ 8 และความรู้จักประมาณตน

ความสำคัญของนวัตกรรม

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถึงความสำคัญของนวัตกรรม ซึ่งปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก จุลวรรค ความว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้นวัตกรรม ด้วยอาการเพียงวางก้อนดิน ด้วยอาการเพียงฉาบทาฝา ด้วยอาการเพียงติดตั้งประตู ด้วยอาการเพียงติดสายยู ด้วยอาการเพียงติดตั้งกรอบเช็ดหน้า ด้วยอาการเพียงทาสีขาว ด้วยอาการเพียงทาสีดำ ด้วยอาการเพียงทาสีเหลือง ด้วยอาการเพียงมุงหลังคา ด้วยอาการเพียงผูกหลังคา ด้วยอาการเพียงติดให้หลบหลังคา ด้วยอาการเพียงปฏิสังขรณ์เสนาสนะที่ทรุดโทรม ด้วยอาการเพียงขัดถูไม้พึงให้นวัตกรรม 20 ปี 30 ปี ตลอดชีวิต วิหารที่สร้างเสร็จแล้ว ชั่วเวลาเวลาแห่งคว้นไฟ รูปใดให้ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุให้นวัตกรรมวิหารที่ยังไม่ได้สร้าง หรือที่สร้างค้างไว้ให้ตรวจดูวิหารเล็กแล้ว ให้นวัตกรรม 5-6 ปี ให้ตรวจดูงานในเรือนมุงแถบ

เดียวแล้วให้นวัตกรรม 7-8 ปี ให้ตรวจดูงานในวิหารใหญ่หรือปราสาทแล้วให้นวัตกรรม 10-12 ปี...”(กรมการศาสนา, 2525 ง: 146-147) เมื่อวิเคราะห์เนื้อความดังกล่าวแล้วจะพบว่า พระพุทธองค์มีพระประสงค์เพื่อการใช้สอย เน้นการใช้ประโยชน์ร่วมกัน อนุเคราะห์ประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ไม่ให้เป็นภาระแก่ชุมชน แต่ให้ให้สอดคล้องกับกำลังของชุมชน

นวัตกรรมสร้างสรรค์

มีลักษณะการคิดที่จะพัฒนาสู่พื้นฐานของนวัตกรรม นวัตกรรมจึงเกิดขึ้นได้จากการใช้ความคิดสร้างสรรค์เป็นพื้นฐาน ซึ่งมีกระบวนการคิด 6 ขั้นตอน (คิดก่อนทำ) ได้แก่ 1) วิเคราะห์ความต้องการนวัตกรรม 2) สังเคราะห์ความคิดที่นำไปสู่นวัตกรรม 3) แสวงหาความร่วมมือในการพัฒนานวัตกรรม 4) สะท้อนความคิดร่วมกัน 5) ลงสรุปความคิด และ 6) ประเมินความคิด (วิชัย วงษ์ใหญ่ และมารุต พัฒนาผล, 2562)

พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์

มีนักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมาย โดยสรุป ดังนี้

ทองย้อย แสงสินชัย (2564) กล่าวว่า ความหมายของ “พุทธนวัตกรรม” อาจมีได้ 2 นัย คือ นัยหนึ่ง “พุทธนวัตกรรม” หมายถึง การนำเอาพระพุทธศาสนาไปสร้างสรรค์ให้เกิดสิ่งใหม่ขึ้นตามที่เห็นว่าดีงาม แต่ตัวพระพุทธศาสนาก็ยังคงเป็นพระพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์บริบูรณ์อยู่เหมือนเดิม อีกนัยหนึ่ง “พุทธนวัตกรรม” หมายถึงการเอาพระพุทธศาสนามาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้มีรูปแบบใหม่ ๆ มีคำสอนใหม่ ๆ ตามที่เห็นว่าจะทันสมัยขึ้น เพื่อให้เข้ากับโลกยุคใหม่ เพื่อให้อยู่กับสังคมสมัยใหม่ได้ แบบนี้คือทำให้สิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นมา แต่ตัวพระพุทธศาสนาเปลี่ยนแปลงไปไม่เหมือนเดิม

พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมาปญโญ) (2561) กล่าวว่า นวัตกรรมคือการสร้างสิ่งใหม่ ซึ่งไม่ใช่การสร้างเท่านั้น แต่เป็นการสร้างขึ้นมาเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านผลผลิต การบริการ กระบวนการ ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อนำไปสู่การสร้างคุณค่าและมูลค่าเพิ่ม สร้างสรรค์ต่อยอดไม่รู้จบ เราพยายามมุ่งสู่พุทธนวัตกรรม การวิจัยพุทธนวัตกรรมเพื่อพัฒนาจิตใจและสังคม แนวทางในการสร้างพุทธนวัตกรรมมีองค์ประกอบ 4 ประการ คือ ศาสนบุคคล ศาสนธรรม ศาสนวัตถุ และศาสนาพิธี" การสร้างพุทธนวัตกรรมอยู่ในองค์ประกอบ 4 ประการนี้ การสร้างพุทธนวัตกรรมในทางศาสนธรรมจึงหมายถึง กรรณฐานทางพระพุทธศาสนา ซึ่งหลักในการดำเนินชีวิตให้เกิดความสุข จึงเป็นความเร่งด่วนคือ สถานศึกษาทางพระพุทธศาสนาและสถาบันอุดมศึกษา ทางโลกใช้หลักวิทยาศาสตร์ในการพัฒนาประเทศ ส่วนฝ่ายมหาจุฬาจะใช้ปัญญาควบคู่กับวิทยาศาสตร์

สรุปได้ว่า พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ หมายถึง การนำความคิด ตัวอย่างการปฏิบัติ หรือสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ ที่เกิดจากการสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ คิดและประยุกต์ใช้ความรู้ให้เกิดประโยชน์สอดคล้องตามสถานการณ์ในสมัยนั้น ๆ เช่น หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าหรือหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ล้วนเป็นทักษะการคิดเชิงนวัตกรรม มีกระบวนการประดิษฐ์คิดค้น มีการพัฒนา และมีการนำไปสู่การปฏิบัติ ซึ่งเป็นการสร้างองค์ความรู้ใหม่และประยุกต์ใช้ความรู้ใหม่ให้เกิดประโยชน์สอดคล้องกับสถานการณ์ในขณะนั้น

แนวคิดปัจจัยสี่

มนุษย์ทุกคนล้วนดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยปัจจัย 4 ประการ คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยา รักษาโรค นับตั้งแต่ยุคเริ่มกำเนิดมนุษย์บนโลกนี้จนถึงยุคปัจจุบัน มีการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ มากมาย เพื่อตอบสนองปัจจัย 4 ประการ ให้ชีวิตมนุษย์มีความสุข ความปลอดภัย และความมั่นคง ในส่วนคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับปัจจัยสี่มีแนวคิดว่าจะทำอย่างไรให้คนทุกคนหรือคนทั่วไปมีปัจจัยสี่พอเพียงที่จะเป็นอยู่ได้ โดยเฉพาะพระภิกษุ พระพุทธองค์ได้มีแนวคิดและตรัสไว้ว่า

“...ให้ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายว่า การบริโภคปัจจัย 4 คือ “เครื่องนุ่งห่มก็ใช้สอยเพื่อปกปิดร่างกายไม่ใช่เพื่อตกแต่งเป็นเครื่องประดับ อาหารก็รู้ว่าบริโภคเพื่อยังอัตภาพร่างกายให้ดำรงอยู่ได้ บรรเทาความหิวเก่า ป้องกันความหิวใหม่ เพื่อที่จะได้มีกำลังในการสร้างคุณความดี ที่อยู่อาศัยก็ใช้สอยเพื่อบำบัดความหนาว ความร้อน และป้องกันภัยอันตรายจากสัตว์และฤดูกาล ส่วนยารักษาโรคก็ใช้เพื่อบำบัดเวทนา อาพาธต่าง ๆ การบริโภคใช้สอยปัจจัย 4 ต้องพิจารณาให้ถูกต้องตรงตามวัตถุประสงค์จึงจะได้รับประโยชน์สำหรับบริโภคเอง...” (กรมการศาสนา, 2525 ฉ: 22-23.)

ดังนั้น ปัจจัย 4 เหล่านี้ภิกษุควรพิจารณาโดยแยบคายว่าไม่ใช่เป็นการเพิ่มพูนอาสวะ การใช้สอยปัจจัย 4 นั้นเพียงเพื่อบำบัดเวทนาอันเนื่องมาจากความต้องการที่เกิดขึ้นโดยใช้สติปัญญาเพื่อละอาสวะ ภิกษุนั้นจึงชื่อว่ารู้จักประมาณโดยการบริโภค หลักการดำเนินชีวิตที่มีความสุขในพระพุทธศาสนาไม่ได้ยึดถือกันที่ความมั่งมีหรือความยากจนเป็นเกณฑ์แต่มีการวัดกันด้วยพฤติกรรมในการแสดงออก

อาจสรุปได้ว่า แนวคิดด้านพุทธนวัตกรรมการสร้างสรรค์ด้านปัจจัย 4 ได้แก่ การมีพฤติกรรมตามหลักการแสวงหาปัจจัย 4 ที่เรียกว่า ปัจจเวกชนวิธี ที่บ่งบอกถึงการมีวิถีชีวิตที่เหมาะสมแก่ฐานะของบุคคล พระพุทธเจ้าแสดงไว้ในพรหมชาลสูตร ที่มณีกาย (กรมการศาสนา, 2525 จ: 8-10) ตอนที่ว่าด้วยมหาศีล ความว่า จดเว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิดด้วยอาศัยดิรัจฉานวิชาเป็นเครื่องมือหากิน

ความหมายของปัจจัยสี่

ปัจจัย 4 (สิ่งจำเป็นชีวิต, สิ่งจำเป็นเบื้องต้นของชีวิต, สิ่งที่ต้องอาศัยเลี้ยงอัตภาพ ได้แก่ 1) จีวร (ผ้านุ่งห่ม) 2) บิณฑบาต (อาหาร) 3) เสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย, ที่นั่งที่นอน) และ 4) คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร หรือ เภสัช (ยาและอุปกรณ์รักษาโรค) สื่ออย่างนี้ สำหรับภิกษุ จำกัดเข้าอีกเรียกว่า นิสสัย 4 แปลว่า เครื่องอาศัยของบรรพชิต ได้แก่

1) ปิณฑยาโลปโกชนะ (โกชนะคือคำข้าวที่ได้มาด้วยกำลังปลีแข้ง) 2) บังสุกุลจีวร (ผ้าที่เขาทิ้งตามกองขยะหรือตามป่าช้า) 3) รุกขมูลเสนาสนะ (อยู่อาศัยโคนไม้) 4) ปุติมุตตเภสัช (ยาน้ำมูตรเน่า)

ส่วนที่อนุญาตนอกเหนือจากนี้ เป็น อติเรกลาภ (กรมการศาสนา, 2525 ข: 106)

ปัจจัย 4 หมายถึง เหตุที่ทำให้เกิดผล 4 อย่าง คือ 1) เหตุที่ทำให้ป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบุง มีเครื่องนุ่งห่ม 2) เหตุที่ทำให้มีชีวิตอยู่ได้ มีอาหาร 3) เหตุที่ทำให้เป็นที่พักผ่อนหลับนอนหรือที่

พักผ่อนในยามไม่สบาย มี อาคาร บ้านเรือน วิหาร ปราสาท และ 4) สาเหตุที่ทำให้หายป่วย หายจากไม่สบาย มียารักษาโรค เครื่องมือรักษาโรค (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, 2515).

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2542) ให้ความหมายปัจจัย 4 หมายถึง เป็นเหตุในทางให้เกิดผล 4 อย่าง เช่น การแสวงหาปัจจัย 4 ทางคือ ทางเครื่องนุ่งห่ม ทางอาหาร ทางเสนาสนะและทางยารักษาโรค

สรุปได้ว่า ปัจจัย 4 คือ เหตุหรือสิ่งจำเป็นเบื้องต้นของชีวิต 4 อย่าง ที่ทำให้มนุษย์มีชีวิตอยู่ได้อย่างไม่ลำบาก ได้แก่ เครื่องนุ่งห่มหรือจีวร อาหารหรือบิณฑบาต ที่อยู่อาศัยหรือเสนาสนะ คิลานเภสัช หรือยารักษาโรคและเครื่องมือทางการแพทย์

เมื่อวิเคราะห์ถึงพุทธประสงค์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า จะพบว่า พระองค์ได้แสดงแนวคิดเรื่องการใช้สอยปัจจัย 4 นั้น ต้องรู้จักประมาณโดยการบริโภค หลักการดำเนินชีวิตที่มีความสุขได้แก่ การมีพฤติกรรมตามหลักการแสวงหาปัจจัย 4 ต้องพิจารณาให้ถูกต้องตรงตามวัตถุประสงค์จึงจะได้รับประโยชน์สำหรับการบริโภคของตนเองเรียกว่า ปัจจัยสันนิสิตศีล ซึ่งเป็น 1 ใน 4 ของปาริสุทธิสีล (ศีลที่เกี่ยวกับปัจจัย 4 ได้แก่ ปัจจัยปัจจนเวกขณ์ คือ พิจารณาใช้สอยปัจจัยสี่ 4 ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา (ศึกษารายละเอียดใน วิสุทธิ.1/19; สงคห. 55.) ซึ่งแสดงนัยสำคัญถึงพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์เกี่ยวกับเรื่องปัจจัย 4 เช่น "...ภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า อินฺทบริโภค.เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มีศีลพึงพิจารณาจีวรทุกขณะที่บริโภคใช้สอย บิณฑบาตพึงพิจารณาทุก ๆ คำกลืน.เมื่อไม่อาจอย่างนั้น พึงพิจารณาในกาลก่อนฉัน หลังฉัน ยามต้น ยามกลางและยามสุดท้าย หากเมื่อเธอไม่ทันพิจารณาอรุณขึ้น ย่อมตั้งอยู่ในฐานะบริโภคหนึ่ง.แม้เสนาสนะก็พึงพิจารณาทุก ๆ ขณะที่ใช้สอย ความมีสติเป็นปัจจัยทั้งในขณะที่รับทั้งในขณะที่บริโภคเภสัช ย่อมควร.แม้เมื่อเป็นอย่างนั้นก็เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ทำสติในการรับ ไม่ทำในการบริโภค อย่างเดียว.แต่ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่ทำสติในการรับ ทำแต่ในเวลาบริโภค..." (กรมการศาสนา, 2525 1: 952)

พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ของพระพุทธเจ้ามีอยู่มากมายหลายด้าน สำหรับบทความนี้จะเลือกนำเสนอเฉพาะพุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์ด้านปัจจัย 4 เพราะเป็นพุทธนวัตกรรมที่เสนอแนวทางการดำรงชีพตามหลักสันโดษและการยังประโยชน์สุขในปัจจุบันให้ถึงความสมบูรณ์ ได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัชหรือเรียกว่า ปัจจนเวกขณสุทธิ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539: 547-549) พร้อมทั้งยกตัวอย่างประกอบเพื่อให้ท่านทั้งหลายได้ศึกษาตามอัธยาศัยและสามารถสืบค้นองค์ความรู้เพิ่มเติมได้ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) การพิจารณาเกี่ยวกับจีวร (เครื่องนุ่งห่ม) คือผ้าทุกชิ้นที่พระภิกษุในพระพุทธศาสนาใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มปกคลุมร่างกายซึ่งการบริโภคจีวรนี้ควรทำความเข้าใจความหมายของจีวรเป็นเบื้องต้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยกกายแล้วใช้สอยจีวรเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เพื่อปกปิดอวัยวะที่น่าละอาย (กรมการศาสนา, 2525 ฉ: 14).

ตัวอย่าง พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์เกี่ยวกับจีวร (เครื่องนุ่งห่ม)

สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จผ่านทุ่งนาในทักขิณาคีรีชนบททอดพระเนตรเห็นนาของชาวมคธพูนดินเป็นคันนาสี่เหลี่ยมจตุรัสก่อคันนายาวทั้งด้านยาวและด้านกว้างคันระหว่างด้วยคันนาสั้นๆ เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่ง พระพุทธองค์ตรัสกับพระอานนท์ว่า

“...อานนท์เธอเห็นไผ่นาของชาวมคธซึ่งเขาพูนดินเป็นคันนาสี่เหลี่ยมยาวทั้งด้านยาวและด้านกว้างคันระหว่างด้วยคันนาสั้น ๆ เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่งเธอทำจิวรให้มีรูปร่างเหมือนนาคนี้ได้หรือไม่...” พระอานนท์ได้ออกแบบจัดทำจิวรให้มีรูปร่างเหมือนผืนนามอบถวายให้พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรพระพุทธองค์สรรเสริญว่า “...ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิตมีปัญญา” เข้าใจความของคำที่เรากล่าวไว้อย่างย่อโดยพิสดาร คือพระอานนท์ทำจิวรให้มีรูปร่างอย่างนี้ทำให้ผ้าถูกตัดเป็นท่อน ๆ มีรอยคมมีดตัดเหมาะสมกับพระสงฆ์ ไม่ต้องการที่จะลัก ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตผ้าสังฆาฏิตัดเป็นท่อน อุตตราสงค์ตัดเป็นท่อน อันตรวาสกตัดเป็นท่อน (แสง อุตมศรี, 2549)

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ผ้าในการทำจิวรอีก 6 ชนิด คือ 1) จิวรที่ทอดด้วยเปลือกไม้ 2) จิวรที่ทอดด้วยฝ้าย 3) จิวรที่ทอดด้วยไผ่ 4) จิวรที่ทอดด้วยขนสัตว์ 5) จิวรที่ทอดด้วยเปลือกป่าน และ 6) จิวรที่ทอดด้วยด้ายผสมกัน และไม่ทรงอนุญาตให้ใช้จิวรอีก 8 ชนิด (กรมการศาสนา, 2525 ค: 200) ในประเด็นการบริหารจัดการเกี่ยวกับการแสวงหาผ้าบังสุกุล (กรมการศาสนา, 2525 ค: 201-202)

2) การพิจารณาเกี่ยวกับบิณฑบาต (อาหาร) พิจารณาโดยแยกคายแล้ว ฉันทบิณฑบาตไม่ให้เกินไปเพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนาน เพื่อความมัวเมาเกิดกำลังทางกาย เพื่อประดับ เพื่อตกแต่ง แต่เพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ได้ ดำเนินไปได้มิให้ร่างกายลำบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ทำได้ตามนี้จะช่วยระงับดับบรรเทาทุกขเวทนาเก่าคือความหิวได้ และไม่ทำทุกขเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น อนึ่งความเป็นไป โดยสะดวกแห่งอัตภาพร่างกายนี้ ความเป็นผู้หาโทษไม่ได้และความเป็นอยู่ก็จักบังเกิดมีแก่เรา (กรมการศาสนา, 2525 ฉ: 14)

ตัวอย่าง พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์เกี่ยวกับบิณฑบาต (อาหาร)

พระพุทธเจ้าเสด็จไปแสดงธรรมโปรดกสิการทวาทพราหมณ์ถึงเรื่องการทำนาในทางพระพุทธศาสนา จนทำให้กสิการทวาทพราหมณ์มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงได้ถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระพุทธเจ้า แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงรับ โดยให้เหตุผลว่า พระองค์ไม่บริโภคโภชนะที่ได้มาโดยการขบถลอม และกล่าวต่อไปว่า พราหมณ์ เมื่อธรรมมีอยู่การเลี้ยงชีพแบบนี้ก็ยังมีอยู่ พระพุทธองค์ทรงเคารพธรรม การบิณฑบาตเป็นอาชีพที่บริสุทธิ์ในทางธรรม เป็นการปฏิบัติเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก(กรมการศาสนา, 2525 ข: 517-520)

อาจสรุปได้ว่า วิถีชีวิตการเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์นั้นขึ้นอยู่กับอาหารบิณฑบาตที่ชาวบ้านถวายจะประกอบอาชีพอย่างคลุกคลีไม่ได้เพราะฉะนั้นการบิณฑบาตจึงเป็นการเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ตามแนวทางของพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้บิณฑบาตจึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นอาชีพบริสุทธิ์ ส่วนภิกษุที่เป็นนักเทศก์แหล่งล่อมสาธุชน ควรสำรวมกาย วาจา ใจให้เหมาะแก่การแสดงธรรม

3) การพิจารณาเกี่ยวกับเสนาสนะ พิจารณาโดยแยกคายใช้สอยเสนาสนะ เพื่อป้องกันความ หนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดู และยินดีในการหลีกเร้นสำหรับภาวนา

ตัวอย่าง พุทธนวัตกรรมสร้างสรรค์เกี่ยวกับเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) จำแนกได้เป็น 2 ประเภท

1) ประเภทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต 2) ประเภทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงอนุญาต

พุทธบัญญัติกรรมเสนาสนะที่ทรงอนุญาต คืองานที่ทำแล้วไม่ผิดศีลผิดวินัย ทำแล้วไม่มีใครติเตียน ดังที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกจุลวรรควรรค สรุปความว่า พระองค์ทรงอนุญาตเสนาสนะ 5 ชนิด เช่น วิหาร เรือนมุง แถบเดี่ยว เป็นต้น เพื่อป้องกันความหนาว สัมผัสจากเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ร้าย ป้องกันงู ยุงและฝนในคราวหนาวเย็น การถวายวิหารแก่สงฆ์เพื่อหลีกเร้นอยู่เพื่อความสุขเพื่อเพ่งพินิจและเพื่อเห็นแจ้ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงสรรเสริญว่าเป็นทานอันเลิศ (กรมการศาสนา. 2525 ง: 131)

เมื่อวิเคราะห์พุทธดำรัสที่รับสั่งแก่ภิกษุทั้งหลาย จะพบว่า การสร้างเสนาสนะจะเน้นเรื่องอรรถประโยชน์แก่ผู้บริโภคนิสัยส่วนที่มากที่สุดคือเพื่อหลีกเร้นอยู่เพื่อความสุขเพื่อเพ่งพินิจและเพื่อเห็นแจ้ง นอกจากนี้พระองค์ยังได้บอกถึงการมีส่วนร่วมในการสร้างเสนาสนะอีกด้วย

4) การพิจารณาเกี่ยวกับคิลานเภสัชบริวาร พิจารณาโดยแยกคายแล้วใช้สอยคิลานเภสัชบริวารเพื่อบรรเทาเวทนา ที่เกิดขึ้นจากอาพาธต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วเพื่อไม่ให้มีความเบียดเบียนเป็นที่สุดซึ่งเมื่อไม่ใช้สอยอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นก็บังเกิดขึ้น เมื่อเธอใช้สอยอาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ย่อมไม่มีแก่เธอด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่าภิกษุละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการใช้สอย (กรมการศาสนา, 2525 ฉ: 14)

ตัวอย่าง พุทธบัญญัติกรรมสร้างสรรค์เกี่ยวกับคิลานเภสัชบริวาร (สุภาพ)

พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงประเภทคนไข้ไว้ดังนี้

ประเภทที่ 1 คนไข้บางคน จะได้ยา อาหาร คนพยาบาล อันเป็นที่สบาย หรือไม่ก็ตามไม่อาจหายจากการอาพาธได้

ประเภทที่ 2 คนไข้บางคน จะได้ยาอาหาร คนพยาบาล อันเป็นที่สบาย หรือไม่ก็ตามก็หายจากโรคได้

ประเภทที่ 3 คนไข้บางคน จะต้องได้ยา อาหาร คนพยาบาลอันเป็นที่สบาย เท่านั้นจึงจะหายจากโรคได้ (กรมการศาสนา, 2525 ข: 169-170)

พระพุทธเจ้าทรงประทานพุทธาณุญาต คนพยาบาล อาหาร เป็นพิเศษสำหรับคนป่วยทำให้มีส่วนช่วยคนไข้ 2 ประเภทแรกด้วย แต่เรื่องของขงยาก็คือ ยาซึ่งคนป่วยจะต้องรับประทาน ดมในยามที่ป่วยไข้เท่านั้น เหตุนี้จึงทรงสอนให้ภิกษุพิจารณาถึงวัตถุประสงค์ หรือประโยชน์ที่จะได้รับการใช้ยาตามนัยว่า “เราพิจารณาโดยแยกคายแล้ว รับประทานยา เพียงเพื่อบำบัดเวทนา มีอาพาธต่าง ๆ เป็นมูลอันเกิดขึ้นแล้ว เพื่อเป็นผู้หาความลำบากมิได้เป็นอย่างยิ่ง” (กรมการศาสนา, 2525 ฉ: 18-19)

เมื่อวิเคราะห์พุทธบัญญัติกรรมสร้างสรรค์ในการใช้ยารักษาโรค จะพบว่า พระพุทธองค์ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ทรงวิเคราะห์ตามหลักธรรมที่แสดงถึงหลักไตรลักษณ์ และยาไม่เป็นอาหารหยาบจึงทรงอนุญาตให้รับประทานได้ในยามวิกาลและฉันได้ในกาลนั้น ในพระไตรปิฎกก็ได้กล่าวถึงเรื่องการใช้ยาไว้มากมายรวมถึงให้ความสำคัญไว้หลายประการใน “เภสัชขันธ์กะ” (กรมการศาสนา, 2525 ข: 137-138)

บทสรุป

พุทธนวัตกรรมการสร้างสรรค์ด้านปัจจัย 4 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงเพื่อถ่ายทอดแนวคิดใหม่ ๆ เมื่อได้กระทำแล้วจะเกิดอรรถประโยชน์ต่อผู้ปฏิบัติ ต่อชุมชนและสังคมอย่างกว้างขวางและมั่นคง ยั่งยืน การรู้จักบริโภคปัจจัย 4 ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการดำเนินชีวิต เพราะการบริโภคปัจจัย 4 คือการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจ มีจุดหมายเพื่อให้ได้สิ่งนั้นมาดำรงชีพ พุทธนวัตกรรมการสร้างสรรค์ด้านปัจจัย 4 ของพระพุทธเจ้านั้น ทรงเน้นเหตุผลของการบริโภคเพื่อให้ผู้บริโภคมีคุณภาพชีวิตที่สมบูรณ์เหมาะสมแก่อัตภาพ ตรัสสอนให้พิจารณาเกี่ยวกับ 1) เครื่องนุ่งห่มว่า ผ้าทุกผืน ให้พิจารณาเพียงวัตถุธาตุ และการบริโภคเครื่องนุ่งห่มก็เป็นเพียงวัตถุธาตุ การใช้เครื่องนุ่งห่มนั้นเพื่อจะบำบัดความหนาว 2) การพิจารณาการบริโภคอาหารทรงให้พิจารณาเพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของการบริโภคอาหาร 3) การพิจารณาการบริโภคที่อยู่อาศัย ทรงสอนให้พิจารณาถึงวัตถุประสงค์และประโยชน์ที่พึงประสงค์จากการใช้เสนาสนะ จะต้องปฏิบัติตามหลักคำสอนที่ทรงให้พิจารณาด้วยอุบายวิธีแยกคางและการให้มีการพิจารณาอยู่บ่อย ๆ เพื่อค่อย ๆ ปรับจิตใจให้ยอมรับความจริง และ 4) การพิจารณาการบริโภคยารักษาโรค ทรงให้พิจารณาเพื่อระงับอาพาธหรือโรคต่าง ๆ เมื่อวิเคราะห์ในภาพรวมของพุทธนวัตกรรมการสร้างสรรค์ปัจจัย 4 จะพบว่า บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย 4 จัดเป็น ปาฏิโมกข์สังวรศีล อันเป็นข้อปฏิบัติที่ต้องรักษาตามธรรมวินัยโดยเคร่งครัด เป็นอาชีวปาริสุทธิศีล คือ การเลี้ยงชีพที่ปาริสุทธิ มิได้หามาโดยการล่อหลอกหลวง หรือวิธีการที่ไม่เหมาะสมแก่สมณเพศ และการสำรวมระงับกาย วาจา ทั้งในการแสวงหาเครื่องนุ่งห่ม เทียบบิณฑบาตและการขบฉันอาหารบิณฑบาต การรักษาอาการอาพาธ ก็จัดอยู่ในอินทริยสังวรศีล การรู้จักพิจารณาถึงคุณค่าแท้ของปัจจัย 4 ก่อนแสวงหาและขณะบริโภคหรือหลังบริโภค ต้องเข้าใจถึงคุณประโยชน์ที่แท้จริงด้วยปัญญาอย่ามั่วจัดว่าเป็นปัจจัยสันนิสสิตศีล ดังนั้น เมื่อปฏิบัติตามบทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย 4 อย่างถูกต้องแล้วย่อมปฏิบัติได้ครบ “จาตุปาริสุทธิศีล” อันเป็นศีลวิสุทธิตี และเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการปฏิบัติให้ถึงจิตตวิสุทธิตีและปัญญาวิสุทธิตี เข้าถึงการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาได้ในที่สุด นอกจากนี้ยังสามารถนำไปสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมที่ทรงแสดงถึงความสันโดษ เช่น “สนตุญฐี ปรมิ ธน” แปลความว่า ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง” หมายถึง ความยินดีพอใจในสิ่งที่ตนเองมีอยู่ ไม่โลภอยากได้ของคนอื่น ไม่โลภอยากได้จนเกินพอดีจนทำให้ต้องดิ้นรนกระเสือกกระสนเพื่อให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (กรมการศาสนา. (2525 ช: 42) ติฎฐธัมมิกัตถะ เป็นหลักธรรมอำนวยการประโยชน์สุขขั้นต้น 4 ประการได้แก่ 1) อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงานและประกอบอาชีพที่สุจริต ผูกพันให้มีความชำนาญและรู้จริง รู้จักใช้ปัญญาสอดคล้อง ตรวจตราหาวิธีที่เหมาะสมที่ติ จัดการและดำเนินการให้ได้ผลดี 2) อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์และผลงานที่ได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย 3) กัลยาณมิตตตา คบคนดีเป็นมิตร คือรู้จักเสวนาคบหาคน ไม่คบไม่เอาอย่างผู้ที่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย เลือกลูกเสวนาศึกษาเยี่ยงอย่างท่านผู้รู้ ผู้ทรงคุณ ผู้มีความสามารถ ผู้นำเคารพนับถือและมีคุณสมบัติเกื้อกูลแก่อาชีพการงาน และ 4) สมชีวิตา ความเลี้ยงชีวิตแต่พอดีคือ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเป็นอยู่พอดี สมรายได้ มิให้ฝืดเคือง หรือฟุ่มเฟือย ให้รายได้เหนือรายจ่าย มีประหยัดเก็บไว้ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก

(ป.อ. ปยุตโต), 2547: 38) หลักพุทธธรรมเหล่านี้ล้วนเป็นหลักธรรมที่สนับสนุนส่งเสริมให้ผู้บริโภคปัจจัย 4 ประสบความสำเร็จและมีความเป็นปกติสุขอย่างยั่งยืนสืบไป

เอกสารอ้างอิง

กรมการศาสนา. (2525 ก). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 1 พระวินัยปิฎก เล่มที่ 1 มหาวิภังค์ ภาค

1. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

กรมการศาสนา. (2525 ข). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 4 พระวินัยปิฎก เล่มที่ 4 มหาวรรค ภาค

1. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

กรมการศาสนา. (2525 ค). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 5 พระวินัยปิฎก เล่มที่ 5 มหาวรรค ภาค

2. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

กรมการศาสนา. (2525 ง). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 7 พระวินัยปิฎก เล่มที่ 7 จุลวรรค ภาค

2. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

กรมการศาสนา. (2525 จ). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 9 พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 1 ทีฆนิกาย

สัลลขณวรรค. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

กรมการศาสนา. (2525 ฉ). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 12 พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 4 มัชฌิม

นิกาย มูลปณณาสก. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

กรมการศาสนา. (2525 ช). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 20 พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 12 อังคุตตร

นิกาย เอก-ทุก-ติกนิบาต. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

กรมการศาสนา. (2525 ซ). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 25 พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 17 ขุททก

นิกาย ขุททกปาฐะ-ธรรมบท-อุทาน-อิติวุตตกะ-สุตตนิบาต. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ

ทองย้อย แสงสินชัย. (2565). พุทธนวัตกรรมคืออะไร ใครรู้บ้าง. ออนไลน์. สืบค้นเมื่อ 1 กรกฎาคม 2565

แหล่งข้อมูล <http://dhamma.serichon.us/2021/06/14>

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). (2546). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 12.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธรรม

พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมาปณฺโญ). (2561). ขุพุทธนวัตกรรมของมหาจุฬาฯ แก้ปัญหาสังคม. การประชุม

วิชาการระดับชาติ เมื่อวันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2561. ออนไลน์. สืบค้นเมื่อ 1 กรกฎาคม 2565

แหล่งข้อมูล <https://www.banmuang.co.th/news/education/124551>

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร:

นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น

วิชัย วงษ์ใหญ่ และ มารุต พัฒนาผล. (2562). *การพัฒนาทักษะสร้างสรรค์นวัตกรรม*. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ผู้นำ
นวัตกรรมหลักสูตรและการเรียนรู้

แสง อุดมศรี. (2549). *พระวินัยปิฎก 1 ว่าด้วยมหาวิภังค์หรือภิกษุวิภังค์*. กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์พิมพ์ตั้ง